

אביעד ברטוב

עבד כנעני – כניסתו לכלל ישראל

פתיחה

חברת כח האדם של העולם העתיק היא העבדות. לדוגמא, במצרים של פרעה בני ישראל היוו את כוח העבודה למפעלי הבנייה המפוארים פתם ורעמסס. עובדה זו השפיעה רבות על הלכות עבדות בישראל, שמגמתן העיקרית היא לתקן את העיוות המוסרי הקיים במוסד העבדות. לרוב, מוסד זה מביא לידי ביטוי את שלטון האדם באדם והפיכתו לחפץ הנקנה מיד אל יד, כדברי הכתוב: "כִּי עֶבְדִּי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם לֹא יִמְכְּרוּ מִמֶּכְרָת עֶבֶד" (ויקרא כ"ה, מב). בישראל, לעומת זאת, העבדות מהווה תהליך בו הופך העבד להיות חלק מ'אחוזתו' ועולמו של האדון, תהליך בו העבד עובר טרנספורמציה אישית ומסלק מעצמו את היסודות הנוכריים.¹ בשורות הבאות, ננסה להתחקות אחר תהליך זה, ונעמוד על המודלים השונים של עבדות העולים בו.

לרשת אחוזה

באחריתו של ספר תורת כוהנים, עוסק הכתוב בדיני עבדים ובמוטיב הזמן המעצב את תקופת עבדותם. אצל ישראל העבדות היא זמנית:

וְכִי יִמְוָךְ אֶחֶיד עַמְּךָ וְנִמְכַּר לָךְ לֹא תַעֲבֹד בּוֹ עֶבֶדָת עֶבֶד : כְּשֹׁכִיר כְּתוֹשֵׁב הָיָה עַמְּךָ עַד שְׁנַת הַיָּבֵל

יַעֲבֹד עַמְּךָ : וְיֵצֵא מֵעַמְּךָ הוּא וּבָנָיו עִמּוֹ וְשָׁב אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ וְאֵל אֲחֻזַּת אֲבֹתָיו יָשׁוּב

(ויקרא כ"ה, לט-מא).

אצל נוכרים, לעומת זאת, העבדות היא עבודת עולם:² "וְהִתְנַחֲלֶתֶם אֹתָם לְבָנֵיכֶם אַחֲרֵיכֶם לְרֶשֶׁת אֲחֻזָּה לְעֹלָם בָּהֶם תַּעֲבֹדוּ" (שם, מו). בפסוקים שהזכרנו, אנו יכולים למצוא זיקה מעניינת בין עבד לאחוזה. עבד עברי המשתחרר ביובל הוא עבד ששב לאחוזה אבותיו, ולעומתו עבד נוכרי הנמכר לעבודת עולם הוא עבד ללא אחוזה. מכיוון שלעבד נוכרי אין

¹ ישנם קווי דמיון רבים בין קניין אשה לקניין עבד. בשני הקניינים, עובר הנקנה תהליך אישי, המביא בסופו של דבר ל'קוונה' זכויות אישיות וכלכליות. תהליך זה הוא חלק מהטרנספורמציה האישית שעבר הנקנה.

² ראה את שיטת רבי עקיבא בגיטין (לח). הסבור ש"לעולם בהם תעבדו" – חובה. יש לציין, שלחובה זו ישנן הגבלות, כמו בפסק הרמב"ם (עבדים פ"ט, ה"ו) האומר שאם מציאותה של שפחה מהווה מכשול ותקלה בכך שרבים חוטאים בה, יש לשחררה מיד.

אחוזה, הוא נתפס כחלק מאחוזת האדון בבחינת 'עבדא כמקרקעי'. בשורות הבאות ננסה לבאר את הקשר בין העבד הנוכרי לאדונו היהודי ולהבין כיצד העבד נעשה 'אחוזתו'.³

קבלת עבדות

במקראות לא מצאנו 'קבלת עבדות' מצד העבד. סביר להניח שבמרבית המקרים שבהם עסקה התורה, העבדות הייתה תוצאה של נפילה בשבי במלחמה, שבה לא תמיד התאפשרה לעבד בחירה. לעומת זאת, אצל חז"ל מצאנו גם עבדות מבחירה שבה יש בידו של העבד להחליט אם ברצונו להשתעבד לאדונו. מכוח הדברים עולה שאלת האופן שבו נכנס נוכרי תחת עול העבדות. אף על פי כן, לא נמצא בדברי חז"ל מקור המפרט בצורה מסודרת את דרכי קבלתו של נוכרי לעבדות. הרמב"ם, בעקבות הסוגיות בשלהי פרק החולץ, מונה רשימה של שלושה מרכיבים בקבלת העבדות של עבד כנעני: הודעת מצוות, טבילה ומילה, שלושה מרכיבים הקיימים גם בקבלת גירות. למעשה, ניתן לומר כי קבלת העבדות במשנתו של הרמב"ם, בדומה לרוח הסוגיות בשלהי החולץ, היא מעין גירות ללא השלכות. שלא כמו גר, העבד חייב במצוות רק כאשר ומנוע מלבוא בקהל.

אם נכונים דברינו שתהליך קבלת העבדות הוא מעין גירות, הרי שהקשר בין עבד לאחוזה שעליו הצבענו לעיל מתברר היטב. כדי להיעשות אחוזתו של האדון העברי, צריך העבד לצאת מן התרבות הנוכרית שבה גדל ולהיכנס לכלל ישראל. התפישה העומדת בתשתית הבנה זו היא שאחוזתו של האדון היא מבצרו הרוחני, כשם ש'בית הוא מבצרו של האיש האנגלי'. 'הבית היהודי' איננו רק קורת גג מפני הגשם והשמש היוקדת, אלא גם מקום תרבותי-רוחני שאליו לא ניתן להכניס אדם עם יסודות נוכריים.

תפיסת העבד כאישיות בעלת מחויבות רוחנית, באה לידי ביטוי גם ברמה הקניינית. הגמרא ביבמות (מו.) קובעת שיהודי קונה את עבדו לגופו, בעוד שגוי קונה עבד רק למעשי ידיו. קניין הגוף מתאפשר רק אצל ישראל, כיוון שהעבד עובר שינוי תרבותי ורוחני. אצל אומות העולם העבדות היא פונקציונאלית גרידא, וכניסת העבד לבית האדון מבטאת בעיקר את

³ אנו רואים את שני המופעים המקבילים העוסקים במשמעות הקשר עבד-אחוזה כמשיקים. עניין זה נובע מכך שבשתי ההלכות קיימת הנחת יסוד שקניין האדון בעבד יוצר זיקה חזקה. זיקה זו קיימת גם בקרקעות, שכן קרקע האדם מזוהה עם אישיותו. דוגמא לכך ניתן למצוא בדברי בועז, האומר לגואל שעליו להקים שם המת על נחלתו. באותו אופן, העבד משקף את אדונו בתור ידו הארוכה, כמו שאנו מוצאים אצל עבד אברהם הנשלח לבחור כלה ליצחק, וכפי שניתן לראות ביחס המיוחד של התנאים לעבדיהם ושפחותיהם, כדוגמת שפחתו של רבי (כתובות קד.), טבי עבדו של רבן גמליאל (ברכות טז:) וכו'.

השלטון שיש לאדון על העבד. שלטון זה מהווה גורם בעל חשיבות בקניין מעשי ידיו של העבד, אך לא בקניית זכויות בגופו ובמעמדו האישי.

הפיכת העבד מגוי לאחווה

בספרות הראשונים, בולטים שני קווים מרכזיים בהבנת הטרנספורמציה שבמהלכה העבד נהפך לאחוזתו של האדון. אצל חכמי אשכנז בולט המודל של התבטלות, שבו האדון כופה את יהדותו על העבד ומכניסו בכוח תחת רשותו. אצל חכמי ספרד, לעומת זאת, הכניסה אל תחת כנפי השכינה נתונה לשליטתו של העבד, וניתנת לו האפשרות לבחור אם ברצונו להיות אחוזתו של הישראלי. בשורות הבאות, נסקור את התחנות השונות בתהליך קבלת העבדות, ונראה כיצד באים לידי ביטוי שני המודלים הנ"ל.

א. טבילת הגר – אופן קבלת קדושת ישראל

טבילתו של הגוי לשם עבדות מלווה בברכה. הראשונים נחלקו מי מברך על הטבילה, העבד או האדון. לדעת ר"י והרמב"ן (יבמות מו.) העבד מברך על טבילתו בעצמו, שכן השינוי במעמדו האישי וכניסתו תחת כנפי השכינה נוגעים לו עצמו במישור הפרטי-אינטימי. לעומת זאת, לדעת ר"י אלברגלוני (ברמב"ן שם), האדון מברך על טבילתו של העבד. הדברים טעונים בירור, מדוע האדון יברך על מצווה שאינה מתקיימת בגופו אלא בגופו של העבד? ניתן להציע, כי בדומה לברכת הנישואין אותה מברך הבעל, מברך האדון על טבילתו של העבד והכנסתו לביתו. דימוי נוסף שבו ניתן להשתמש הוא טבילת כלים. על פי הירושלמי, מטרת טבילת הכלים היא הכנסת קדושת ישראל לתוך הכלי. כך גם בטבילת עבד, שבה האדון מכניס את העבד לתוך המים תוך הקפדה לתוקפו שם ולמנוע כל חציצה, ובכך מכניס את העבד לקדושת ישראל (שם).

כאמור, לשיטת הרמב"ן, טבילת הגוי היא אקט אישי. לדברים אלו ישנו הד במעשה המובא במסכת יבמות (שם), ובו מסופר שעבדיה של בלוריא הנוכרית טבלו לפני טבילתה שלה, ובכך זכו בחירותם האישית. הזכייה בחירות מתאפשרת מכיוון שהעבדים בחרו להתקדש ולהפוך לגרים, במקום להתקדש ברמה חלקית ולהפוך לעבדים כנעניים. כדי להתגבר על רצונו של העבד לעלות במעלות הקדושה, מציע שמואל לתוקפו במים. רש"י (שם ד"ה לתקפו במים) מבאר כי תקיפה זו היא נתינת "עול מלאכה" בעודו במים, ר"ל – הפגנת בעלות וחזקה בשעת קבלת מעמדו האישי החדש של העבד, מתוך שליטה בתהליך. לדעתי, שיטתו של רש"י מתחברת לשיטת ר"י אלברגלוני שהבאנו לעיל, התופסת את מעשה הגירות של עבד כנעני כתהליך התבטלות. במסגרת פרוצדורה זו, העבד הנתון לשליטת האדון מקבל

את קדושת ישראל במים שבהם אדונו תוקפו. תקיפה זו מונעת את הפיכת הטבילה לתהליך אישי של העבד.

ב. קבלת מצוות

המחלוקת לגבי תלות הליך הגיור באדון או בעבד, באה לידי ביטוי גם באופן קבלת המצוות של העבד. רש"י (יבמות מז: ד"ה אבל עבד אין צריך) סבור כי חייו של העבד בבית האדון והמצוות שהוא מקיים – הן הן קבלת המצוות. במילים אחרות, לאחר שהאדון תקפו במים והכניסו תחת עול המלאכה, הוא ממשיך לעצב את אישיותו של העבד באמצעות צירופו למשק ביתו. מעתה העבד יחדל מלאכול נבילות וטריפות ויאכל רק את מזונו הכשר של אדונו. על פי ההלכה הפשוטה, גוי ששבת חייב מיתה. מעתה, חל על האדון חיוב לשמור על שביתתו ומנוחתו ביום השביעי. דוגמאות אלו ואחרות מראות כיצד ההצטרפות למשק ביתו של האדון משפיעה על אורחות חייו של העבד ומעצבת את דפוס החיים היהודי שלו. שונה מאוד היא שיטתו של הר"ף (טז: בדפי הר"ף). לדעתו, קודם הכניסה לבית האדון צריך העבד לקבל על עצמו את דפוס החיים היהודי בטבילה לשם עבדות (רמב"ם איסורי ביאה פ"ג, ה"ב).⁴ אם כן, כפי שראינו בדברי הרמב"ן לעיל, על העבד לברך על טבילתו ולגלות הזדהות עם המשפחה שאלה הוא עתיד להצטרף. המשפט העממי אומר – "משפחה לא בוחרים", אך לעבד יש אפשרות לבחור את משפחתו על ידי סירובו לקבל תורה ומצוות. שני המודלים שהצגנו בנוגע לקבלת מצוות, משקפים את התפיסה הכפולה של מוסד העבדות. לשיטת רש"י, העבד מתבטל לאדונו, והאדון כופה עליו את אורח החיים היהודי. מנגד, ניתן למצוא את שיטת חכמי ספרד, הדורשים את הסכמתו של הנוכרי להסתופף תחת כנפי השכינה ולקבל על עצמו עול מלכות שמים.

תקופת הניסיון

לסיום, נעסוק בבירור הצדדים השונים של תקופת הניסיון. בתקופה זו, העבד מחליט אם ברצונו להיעשות ל"אחוזת האדון". העבד יכול להימנע מן הכניסה לברית, ואף על פי כן יוכל האדון להשהותו בביתו. לעיל אמרנו שקניינו של ישראל בעבד הוא קניין הגוף, כחלק מתהליך הטרנספורמציה האישית שהוא עובר. עתה, עלינו לשאול מה דינו של עבד בתקופת

⁴ הרמב"ם לשיטתו שאין צורך בקבלת מצוות מפורשת אלא יש צורך בהודעת בית הדין, וגם כאן האדון מודיעו בטבילה לשם עבדות טרם הכניסה לביתו.

הניסיון,⁵ בטרם החליט העבד למול ולטבול. האם גם בסיטואציה זו גוף העבד יהיה קנוי לאדון?

כדי לענות על שאלה זו, עלינו לעיין במחלוקת הראשונים לגבי שחרור העבד מאדונו בתום תקופת הניסיון, במידה והעבד החליט שלא למול ולטבול. לדעת הרמב"ן (יבמות מו.), יוצא העבד מרשות אדונו בגט שחרור. מסתימת הרמב"ם (איסורי ביאה פ"ד, ה"ט; עבדים פ"ח, ה"ב) נראה שהעבד יוצא מרשות האדון מאליו ללא גט שחרור.

דומה כי מחלוקת הראשונים אודות אופי יציאת העבד במקרה שלפנינו נובעת מתפיסתם השונה ביחס למעשה הקניין בעבדות. לדעת הרמב"ן, כאשר ישראל קונה את העבד, הוא קונה אותו לגופו. מאחר שתכלית הקניין היא שינוי מעמדו האישי של העבד, השינוי מתחולל כבר בשלב מעשה הקניין. לדעת הרמב"ם, השינוי במעמדו האישי של העבד אינו נובע ממעשה הקניין אלא מן הפעולות הסקראליות של מילה וטבילה שאותן הוא עתיד לעשות. ייתכן כי בתקופה זו קניין האדון בעבד הוא רק למעשי ידיו.

קביעה זו, לפיה בטרם הטבילה והמילה הקניין הוא למעשה ידיו ולא לגופו, מתחזקת בעקבות מקור נוסף. בעל האבני המילואים (אה"ע סי' ב', ס"ק יב) מחדש כי בעבד שלא מל ולא טבל יש חיוב פו"ר. דין זה שונה אצל עבד שמל וטבל, הפטור מפו"ר. ניתן להסביר כי חסרון החיוב בעבד שמל וטבל נובע מדין "עבד אין לו חייס". בני העבד אינם מיוחסים אליו וממילא, הוא אינו מחויב במצוות פו"ר. עבד שלא מל ולא טבל, לעומת זאת, נחשב כגוי. הואיל ולגוי יש חייס, מחויב הוא בפו"ר. הבנה זו מושכת אותנו לומר כי כל עוד לא הושלמה הטבילה והמילה, העבד הוא גוי שלאדונו מותר להשהותו.

את מחלוקת הראשונים האם מעשה הקניין בעבד מתחיל את תהליך הקדשתו והכנסתו לבית האדון, ניתן להגדיר כמחלוקת במהותה של תקופת הניסיון. לדעת הרמב"ם, תקופה זו היא למעשה עבדות לכל דבר ועניין אלא שיש בה אפשרות יציאה. לדעת הרמב"ן וסיעתו, תקופה זו היא תקופה ניטרלית בה יכול העבד לבחון את המשך דרכו. עליו לשאול את עצמו באיזו מידה ברצונו להפוך את מעשיו בבית האדון לחלק מחייו. דברי הרמב"ן עולים בקנה אחד עם עמדתו שהצגנו לעיל, אודות אופן הכניסה של העבד לתוך עולם היהדות. לשיטתו, מדובר בתהליך אישי שבו ניתנת לעבד אפשרות לברור את דרכו ולראות האם ברצונו לקבל מצוות עד אחרית ימיו או לחזור לסורו.

⁵ למעשה מדובר בשנת ניסיון, וראה שיטת ריב"ל (יבמות מח:).